

17-19. századi kéziratos énekeskönyvek a Homoród- és Küküllő- menti unitárius parókiákon

**Drd. Hoppál Péter
Budapest-Pécs**

Egyházzene doktoranduszként doktori értekezésemet a magyar nyelvű énekelt passiók történetéről illetve azok liturgikus alkalmazásáról írom. A címben szereplő, újonnan felfedezett források ez irányú kutatásaim során kerültek elő az elmúlt évben, melyekről a mostani konferencián hangzik el az első hivatalos nemzetközi referátum.

A magyarnyelvű passiók témájával foglalkozó szakirodalomban több erdélyi unitárius kéziratos passióról vannak utalások, rövid ismertetések. Az unitárius passiók élő, jelenkori alkalmazásának azonban sem egyházzenei, sem népzenei szempontból nem tulajdonítanak az eddig publikált tanulmányok különösebb jelentőséget, noha épp a hangzó hagyomány feltérképezése, felgyűjtése, megismerése, majd az ebből leszűrhető történeti vonatkozások felgöngyölítése kínálja a magyar passióhagyomány egyik fontos feldolgozási lehetőségét. Ennek a kutatási célnak az elérésére tettem meg az első lépést 1998-ban az egyetlen református használatú magyar nyelvű gregorián passió felgyűjtésével és leírásával. Az észak-romániai, erdélyi Kalotaszeg központjában lévő Bánffyhunyadi református templomában nagypéntekenként minden valószínűség szerint négy évszázad óta magyar nyelvű gregorián passiót énekelnek.

A magyar nyelvű passió éneklésének gyakorlata talán nem tűnik olyan különleges jelentőségű, egyedülálló hagyománynak. Azonban zenei és irodalmi szempontból tekintve is jól árnyalt különbségek rejtőznek a látható (hallható) hagyomány mögött. A középkori esztergomi latin passiók gyakorlata az Európában általános használatú dūr hangkészlet helyett egy sajátos moll ambitust variált. Ez a moll passió a magyar katolikus egyházban a tridenti zsinat és a történelmi körülmények hatására fokozatosan megszűnt. A magyarországi passió így visszaalakult a római dūr dallamformára, természetesen továbbra is elsősorban a liturgia nyelvén, latinul. A középkori esztergomi dallamhagyományt átörökítő és a passió szövegét magyarra átültető, túlnyomórészt helyi használatra készült kéziratos protestáns szertartási énekkönyvek, viszont szép számmal őrizték meg az említett passió több formáját.

A 2001 tavaszán és nyarán tett újabb kutató körutak során már célirányosan a kis lélekszámú Erdélyi Unitárius Egyház zárt közösségeinek passió gyakorlatát kívántam feltérképezni. Így jutottunk el a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének szervezésében, a kolozsvári Unitárius Püspökség támogatásával néhány nagyobb gyűjteményes könyvtárba és a címben szereplő észak-romániai, közép-erdélyi Homoród és Küküllő folyók vidékére. Ezen a tájon él a protestantizmus egyik késő 16. századi ágának, az antitrinatárius nézeteket valló, mára kb. csupán 100 egyházközséget számláló Unitárius Egyháznak közel 20 százaléka. Ezeknek a településeknek a felkeresése során a hangzó anyag gyűjtése közben bukkantunk egyre több és több jelentős régi kottás kéziratra.

A reformáció első századában, a protestánsok anyanyelvűségi igényével létrejött gyülekezeti énekek egy időben alakultak ki a magyar nyelvű gregorián istentiszteleti énekek, a graduálok. ELSŐRTAN, nem hivatalos formában mindkét gyakorlatnak voltak már a középkorban előzményei Magyarországon (pl. számos kanció illetve a Te Deum). Így tehát a magyar protestáns istentiszteleti zene stabil parallelitásban működött az első századokban. Jól szemléltetik ezt a korabeli leírások, ágendák, és a kétféle énekeskönyvtípus: a gregorián dalamű liturgikus énekeket tartalmazó graduálkönyvek és a strófikus gyülekezeti énekeket tartalmazó kancionálék. A hathatós fordítói munka eredményeként 1550 körül kialakult liturgikus énekanyag, a graduálok éneklését a 18-19. században az 1650 utáni puritán elvek térhódítása és az ellenreformáció hatására

kemény zsinati határozatok tiltják be - nagyrészt eredménnyel. Ám a fent említett, erdélyi unitárius egyházközségekben zivataros századokat átélt passióhagyomány igen jelentős történelmi háttérrel tudhat magáénak. Ezeknek az unitárius közösségeknek az idős tagjai gyerekkorukból is emlékeznek a passió éneklésére, és bevallásuk szerint az őseik idejében is mindig énekelték azt.

A városi könyvtárak és a falvak egyházközségi levéltárainak fokozatos átböngészése közben rajzolódott ki, hogy a vizsgált korszakban (17-19. század) az unitáriusok körében az évszázadonként egy kiadást megért nyomtatott énekeskönyvek mellett három, kéziratos formában terjesztett énekgyűjtemény volt használatban:

A nagyheti szertartás énekeit tartalmazó passionálék.

Jelentős számban kerültek elő a néhány kirajzolódó másolóműhelyben készült nagy alakú, díszes kiállítású Graduale Sacrumok.

Illetve a szintén díszes, nagy formájú Szenci-féle Psalterium Ungaricum kéziratos másolatai.

Ezeken felül még szöveges magánénekeskönyvek, imakönyvek függelék énekekkel és egyéb egyházzenei vonatkozású kéziratok kerültek elő.

A jelentős számú új forrást így hat csoportra oszthatjuk, melyek közül az első háromban a fent részletezett, nagyrészt kottás kéziratok találhatóak, melyeket a 17-19. században az unitáriusok körében tehát tipikusnak tekinthetünk. A további három típushoz tartozó források a kutatás mellékágaként kerültek elő.

1. Passionálék 14 példány (ebből 3 töredék).

A passionálék legtöbbször nem csupán a passiót, hanem lamentációt, esetenként Te Deumot, az egyházi év szerint sorban közölt himnuszokat, canticumokat, recitált zsoltárokat antifonákkal is tartalmazzák.

Kemény borítású vagy borító nélküli kurzív magyar notációs, négyvonalas, kulcs nélküli kottát használó kéziratok. Helyenként díszes iniciálékkal és színes (piros) szövegbeírással.

Graduale Sacrum 14 példány (ebből 2 töredék).

A Graduale Sacrumok első részében a kisebb mennyiségű kottás gregorián tétel (antifonák, zsoltárok, himnuszok, Te Deum) mellett egy 17. századi nyomtatott unitárius énekeskönyv strófikus énekei is helyet kapnak nótajelzésekkel, kotta nélkül. A források nagy alakúak (21x33 cm körüli). A graduális anyag 9 forrásban magyar notációs, négyvonalas, kulcs nélküli kottát használ. A források túlnyomó többsége színes iniciálékkal díszített.

Szenci Molnár Albert zsoltárkönyve 5 példány.

Az 1562-es genfi zsoltárok Szenci által 1607-ben magyarul kiadott Psalterium Ungaricum c. énekeskönyvének kéziratos másolatai. Nagy alakú (21x33 cm körüli), iniciálás, 4 esetben menzurál notációs, öt vonal, kulccsal ellátott kottát használó források.

4. Magán énekeskönyvek, imádságos könyvek énekes függelékei 3 példány.

Helyi használatú, kis alakú (nyolcadrét), kotta nélküli szöveges énekversgyűjtemények nótajelzésekkel. Egy esetben latin és magyar nyelvű versek keveréke, más esetben helyi lelkész saját verseivel kiegészült gyűjtemények. Ezen források liturgikus alkalmazása nem valószínűsíthető.

5. Könyvborítók (középkori kódexek pergamenlapjai) 9 példány.

A székelyudvarhelyi könyvtár régi nyomtatványainak (15 - 17. századi könyvek) borítólapjai. Több esetben 3-4 rétegű pergamenborítások, melyek között 4 kottás kódexlap is található.

Egyebek 5 példány

Diákmelodiárium, Talmud-fordítás, többszólamú karkönyv, szólamkotta, nyomtatvány
kéziratos pótléka.

Összesen: 50 forrás. - Ebből 38 kottás, 12 kotta nélküli; 43 kutatatlan, 7 ismert.
A források fele a nagyobb gyűjtemények, könyvtárak, levéltárak példányai. A másik rész
a falvak saját egyházközségi példányai.

A források összevetése, azok anyagának részletes elemzése meghaladja e referátum
kereteit. A kézirat-együttes hat csoportjának feldolgozása folyamatban van,
publikálásukat a közeljövőben tervezzük. Meggyőződésem szerint a felvázolt forráslelettel
a himnológia magyar forrásállományának gyarapodása mellett a nemzetközi
kutatóközönség is gazdagodik.

Handschriftliche Gesangbücher aus 17-19. Jahrhundert in unitarischen Parochien
Homoród
und Küküllő entlang

Drd.Hoppál Péter
Budapest-Pécs

Als Kirchenmusik-Doktorandus schreibe ich meine Dissertation über die Geschichte und
liturgische Anwendung der auf ungarisch gesungenen Passionen. Die im Titel
angegebenen, neuentdeckten Quellen, worüber das erste offizielle internationale Referat
an diesem Konferenz vorgetragen wird, sind im vorigen Jahr im Laufe meiner
Untersuchungen zum Vorschein gekommen.

In der Fachliteratur, die sich mit dem Thema der ungarsprachigen Passionen
beschäftigen, erfolgen kurze Hinweise auf mehrere unitarischen, handschriftlichen
Passionen von Siebenbürgen. Die bisher publizierten Studien aber geben besondere
Bedeutung der gegenwärtigen Anwendung der unitarischen Passionen aus weder kirchen-
noch volksmusikalischem Aspekt, obwohl die Sammlung und die Erkennung der tönenden
Tradition, beziehungsweise die Abseihung der historischen Beziehungen eine wichtige
Möglichkeit bietet, die ungarischen Passionen zu bearbeiten. Um dieses
Untersuchungsziel zu erreichen, habe ich den ersten Schritt im Jahre 1998 getan, als ich
die einzige, reformierte, ungarische, gregorianische Passion gesammelt und
abgeschrieben habe. In der reformierten Kirche von Bánffyhungyad (diese Stadt liegt im
Nord-Rumänien, im Zentrum von Siebenbürgen, in „Kalotaszeg“) singt man
ungarsprachige, gregorianische Passion aller Wahrscheinlichkeit nach schon seit 4
Jahrhundert jede Karfreitag.

Der Gesang der ungarsprachigen Passion scheint vielleicht nicht so bedeutender,
einmaliger Tradition. Aber aus dem musikalischen und literarischen Aspekt gesehen
verstecken sich Unterschiede hinter der sehenden (hörenden) Tradition. Die lateinische
Passion von Esztergom aus der mittelalterlichen Zeit variiert ein eigenes Moll-Ambitus
statt des Dur-Typs, was im allgemeinen in Europa verwendet wurde. Die Moll-Passion in
der ungarischen katholischen Kirche ist auf Einfluss von Tridentinum und den historischen
Umständen allmählich zurückgetreten. Die Passion von Ungarn hat sich auf den
römischen Dur-Typus zurückgestaltet, natürlich in der Sprache der Liturgie, also auf
Latein. Die handschriftlichen, protestanten, liturgischen Gesangbücher, die den
mittelalterlichen Moll-Typus vererben und ungarsprachlich sind, haben mehrere Formen
der Moll-Passionen bewahrt.

Im Laufe meiner Rundreise im Frühling und Sommer 2001 wollte ich die Passionen, die in
den kleinen, geschlossenen Gemeinden der Unitarischen Kirche von Siebenbürgen
gesungen werden, jetzt schon zweckhaft erkennen. So bin ich mit der Unterstützung des
Musikinstituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (UAW) und des
Unitarischen Bischofsamts von Cluj zu einigen grösseren Bibliotheken und der Umgebung

von Homoród und Küküllő entlang. In diesem Gebiet lebt ungefähr 20 Prozent der Unitarischen Kirchengemeinden (insgesamt 100 Parochien), sie bekennen sich zur Antitrinität. Als ich diese Kirchengemeinden besucht habe, um Melodienmaterial zu sammeln, habe ich immer mehr und mehr bedeutende, alte Handschriften mit Noten entdeckt.

In dem ersten Jahrhundert der Reformation, als die Protestanten die Muttersprachlichkeit auch in den Gesängen beanspruchten, entfalteten sich die Gradualien, die ungarischen, gregorianischen, liturgischen Gesänge. Im mittelalterlichen Ungarn gab es schon darauf Präzedens (viele Kantionen, Te Deum), aber nur vereinzelt und nicht offiziell. So arbeitete die ungarische, protestantische, liturgische Musik mit stabilem Parallelismus in den ersten Jahrhunderten. Das veranschaulichen die zeitgenössischen Abschreibungen, Agenden und die zweierlei Gesangbücher-Typen: die Gradualien, in denen die liturgischen Gesänge Gregorian-Melodien enthalten und die Kanzionalen, in denen die liturgischen Gesänge Strophen haben. Der Gesang der Gradualien in den 18-19. Jahrhundert ist auf Einfluss puritanischer Grundsätze nach 1650 und der Gegenreformation verboten - dieses Verbot führt zum Ergebnis. Aber die im oben erwähnte Passionstradition in den Unitarischen Kirchengemeinden in Siebenbürgen hat bedeutenden historischen Hintergrund. Die alten Mitglieder dieser Kirchengemeinden erinnern sich aus ihrer Kinderzeit ans Singen der Passionen zurück, und nach ihrer Meinung haben ihre Ahnen auch diese Gesänge gesungen.

Während der Untersuchungszeit (17-19. Jahrhundert) haben die Unitarier drei handschriftliche Gesangsammlungen neben den wieder nachgedruckten Gesangbüchern benutzt:

Die Passionen, die in der Karwoche gesungen werden.

Graduale Sacrum, die gross und sehr verziert waren.

Die handschriftlichen Kopien von Psalterium Ungaricum von Szenci Molnár Albert.

Daneben sind noch Privatgesangbücher mit Texten, Gebetbücher mit Lieder-Anhang und andere kirchenmusikalische Handschriften zum Vorschein gekommen.

Die grosse Anzahl der neuen Quellen kann in 6 Gruppen geteilt werden. In den ersten 3 Gruppen findet man die im oben erwähnten Handschriften mit Noten, deren Verwendung im Kreis der Unitarier typisch war. Die Quellen der letzten 3 Gruppen sind als Nebenlinie der Untersuchung zum Vorschein gekommen.

1. Passionale. 14 Exemplar (daraus 3 Fragment)

Die Passionalen enthalten am meisten nicht nur Passionen, sondern Lamentation, fallweise Te Deum, Hymnen nach dem kirchlichen Jahr, Canticum, rezitierte Psalmen mit Antiphonen. Die Passionalen, deren Note kursiv mit ungarischen Notationen, mit vier Linien ohne Schlüssel geschrieben wird, haben harte oder ohne Decke. Die Passionalen haben stellenweise verzierte Initiale und farbige (rote) Textschreibungen.

2. Graduale Sacrum. 14 Exemplar (daraus 2 Fragment)

In dem ersten Teil von Graduale Sacrum befindet sich neben den Antiphonen, Psalmen, Hymnen, Te Deum, auch strophische Gesänge eines im 17. Jahrhundert gedruckten unitarischen Gesangbuches mit Notenbezeichnungen ohne Note. Die Quellen sind beträchtlich (21x33 Zentimeter). Das Gradualmaterial verwendet ungarische Notation, 4 Linien, Note ohne Schlüssel in 9 Quellen. Die Materialien werden mit farbigen Initialen verziert.

3. Psalmen von Szenci Molnár Albert. 5 Exemplar

Die Genever Psalmen von 1562 sind die handschriftlichen Kopien des Gesangbuches Psalterium Ungaricum, das im Jahre 1607 von Szenci auf ungarisch herausgegeben wurde. Das Gesangbuch ist beträchtlich (21x33 Zentimeter), hat Initiale, in 4 Fällen mensurierte Notation, 5 Linien und Note mit Schlüssel.

4. Privatgesangbücher, Gebetbücher mit Lieder-Anhang. 3 Exemplar

Diese wurden lokal verwendet, sind klein (Oktavformat), Liedersammlungen mit Texten ohne Note. In einem Fall befindet sich sowohl lateinische als auch ungarische Verse, im anderen Fall sind diese Bücher voll mit Ergänzungen von Gedichten, Versen, die der Pfarrer geschrieben hat. Diese Quellen hat man in der Liturgie wahrscheinlich nicht verwendet.

5. Buchumschläge (Pergamenblätter der mittelalterlichen Kodizes). 9 Exemplar

Diese sind die Buchumschläge der alten Druckschriften (aus 15-17. Jahrhundert) der Bibliothek von Székelyudvarhely. Sie sind im meisten Fällen Pergamenblätter mit 3-4 Schichten, unter denen sich ein Kodexblatt mit 4 Noten befindet.

6. Sonstige. 5 Exemplar

Schüler-Melodarium, Talmud-Übersetzung, mehrstimmiges Chorbuch, Stimmennote, handschriftlicher Ersatz des Druckschrifts.

Insgesamt: 50 Quellen - daraus 38 mit Note, 12 ohne Note, 7 schon bekannt, 43 noch nicht untersucht. Die Hälfte der Quellen ist Exemplare der grösseren Sammlungen, Bibliotheken und Archivs. Die andere Hälfte ist Exemplare der Kirchengemeinden.

Am Ende zähle ich die topographische Anordnung der Quellen auf:

Siedlung Fundort der Quellen Anzahl der Quellen

Székelyudvarhely Wissenschaftliche Bibliothek des Museums von Haáz Rezső 15 db
Kolozsvár Sammlungsarchiv des Unitarischen Bibliothekamts 10 db
Marosvásárhely Teleki Theka 4 db
Szabéd Archiv der Unitarischen Kirchengemeinde 3 db
Ürmös Archiv der Unitarischen Kirchengemeinde 3 db
Homoródújfalú Archiv der Unitarischen Kirchengemeinde 2 db
Nagyajta Archiv der Unitarischen Kirchengemeinde 2 db
Olthévíz Archiv der Unitarischen Kirchengemeinde 2 db
Szőkefalva Archiv der Unitarischen Kirchengemeinde 2 db
Kolozsvár Bibliothek der Protestantischen Theologie 1 db
Kolozsvár Archiv der Rumänischen Akademie der Wissenschaften 1 db
Bölön Archiv der Unitarischen Kirchengemeinde 1 db
Csókfalva Archiv der Unitarischen Kirchengemeinde 1 db
Désfalva Archiv der Unitarischen Kirchengemeinde 1 db
Kénos Archiv der Unitarischen Kirchengemeinde 1 db
Küküllődombó Archiv der Unitarischen Kirchengemeinde 1 db

Der Vergleich und die ausführliche Analyse der Quellen geht über die Rahmen dieses Referats. Die 6 Gruppen der Handschriften bearbeite ich fortlaufend, die Publikation dieses Stoffes plane ich in nächster Zukunft. Mit diesen Quellen werden nach meiner Überzeugung nicht nur die ungarische Hymnologie-Forschung, sondern auch die internationale Forschung reich.